

Uskonto kaupungissa – empiirisen tutkimuksen lähestymistapoja

Henrietta Grönlund & Mitra Härkönen

Käsikirjoitusversio. Lopullinen versio on julkaistu teoksessa *Uskonto ajassa ja tilassa* (toim. Joonas Salminen & Suvi Saarelainen). STKS, 2021.

Johdanto

Kaupungistuminen on muokannut ihmiselämää radikaalilla tavalla viimeisten sadan vuoden aikana. Vielä 1800-luvun alussa kaupungeissa asui vain 3 prosenttia maailman väestöstä, mutta teollistumisen myötä kaupunkiväestön osuus kasvoi niin, että vuonna 1950 kaupungeissa asui jo 30 prosenttia ihmisistä. Vuodesta 2008 eteenpäin kaupungeissa on asunut yli puolet maailman väestöstä, ja osuuden on arvioitu kasvavan 70 prosenttiin vuonna 2050.¹ Kaupunki on siis ympäristö, jossa suuri osa ihmisistä elää ja toimii, ja jossa sen myötä merkittävä osa uskonnoista esiintyy ja uskonnonharjoituksesta tapahtuu. Kaupunki ei ole vain tausta ihmisten elämälle vaan vaikuttaa keskeisesti siihen, millaiseksi ihmiselämä muodostuu: miten ihmiset toimivat, liittyvät toisiinsa, kokevat elämän ja organisoivat toimintaansa. Ilmiönä kaupungistuminen kietoutuu 1900-luvun muihin suuriin kehityslinjoihin, teolliseen vallankumoukseen, modernisaatioon ja yksilöllistymiseen, ja samoin kuin ne, se vaikuttaa ihmisten elämään ja uskontoon lähes kaikkialla, asuinpaikasta riippumatta. Kaupungistuminen vaikuttaa siihen, miten ihmiset, yhteisöt, yhteiskunnat ja koko ihmiskunta elävät ja toimivat. Näin ollen se vaikuttaa myös uskontoon, uskonnon ilmenemiseen ja siihen, miten uskonto on läsnä ihmisten elinympäristöissä.²

Tästä huolimatta uskonnon ja kaupunkikontekstien leikkauspinnat tai kaupungistumisen vaikutus uskuntoon ovat olleet verrattain vähän tutkittuja. Tämä selittyy ainakin osin yhteiskuntatieteissä erityisesti 1900-luvulla vaikuttaneilla sekularisaatio-oletuksilla. Koska uskonnon uskottiin modernisaation (johon kaupungistuminenkin kytkeytyy) myötä häviävän, ei sen tutkiminen näyttäytynyt mielekkäänä osana kaupunkikontekstien (usein yhteiskuntatieteellistä) tutkimusta. Hieman kärjistäen voidaan sanoa, että uskonto nähtiin vanhentuvana maailmanselityksenä ja pikkukaupunkien normeihin ja kontrolliin liittyvänä ilmiönä, joka häviäisi tieteellisen maailmankuvan sekä modernin, vapaan ja yksilöllisen kaupunkielämän yleistyessä.³ Toisaalta voidaan todeta, että kaupunkiin kiinnittyvät kysymykset eivät ole olleet myöskään teologian ja uskonnotutkimuksen

¹ Laakso & Loikkanen, 2018; World Urbanization Prospects, 2018.

² Emerson & Knight Johnson, 2018.

³ Esim. Davey, 2008; Knott ym., 2016; van der Veer, 2015.

valtavirtaa.⁴ Uskontososiologian ja kaupunkikontekstien yhtymäkohtia analysoineet Emerson ja Knight Johnson toteavat, että esimerkiksi uskontososiologian kenttä on suurelta osin sivuuttanut kysymykset siitä, miten muutos yhä suurempiin kaupungistuneisiin alueisiin muuttaa ja tulee muuttamaan uskontoa, vaikka sen tavoite on ymmärtää uskontoa suhteessa yhteiskuntiin ja niiden muotoutumiseen.⁵

Aivan olematonta kaupungin ja uskonnon vuorovaikutuksen tutkimus ei kuitenkaan ole ollut. Erityisesti 2000-luvulla uskonnotutkimuksen kentillä on muodostunut kiinnostavia, esimerkiksi (kaupunki)maantieteen, materiaalisen kulttuurin ja sosiologian lähestymistavoista ammentavia tutkimuslinjoja uskonnon ilmiökentän tutkimiseen kaupunkikonteksteissa.⁶ Samaan aikaan aiempi näkemys sekulaarin ja urbaanin yhteen kietoutumisesta on tullut haastetuksi, ja uskonnon ja uskonnollisten toimijoiden merkitys kaupungeissa uudelleen näkyvämmäksi.⁷ Tässä artikkelissa esittelemme keskeisiä kaupungin ja uskonnon tutkimuksen linjoja. Artikkelin tavoitteena on jäsentää empiiristä, kaupungin ja uskonnon leikkauspintoihin kytkeytyvää tutkimusta ajassamme. Tähän jäsennykseen käytämme luomaamme kaupungin ja uskonnon leikkauspintoja valottavaa nelijakoa, jossa kaupunki ymmärretään sekä paikkana että urbaaniin elämänmuotoon kytkeytyvänä ilmiönä ja uskonto sekä virallisena että elettyinä.

Artikkelin ote on tehtyä tutkimusta esittelevä ja jäsentävä, eikä se pyri olemaan kattava esitys aiheesta. Kyseessä ei ole esimerkiksi systemaattinen kirjallisuuskatsaus. Haluamme myös korostaa, että uskonnon ja kaupungin leikkauspintoilla on paljon tutkittavaa ja jo tehtyä tutkimusta myös muilla kuin nykyajan empiirisillä teologian ja uskonnotutkimuksen tutkimusaloilla. Esimerkiksi eksegetiikan, systemaattisen teologian ja historiallisen tutkimuksen näkökulmat voivat tuottaa ja ovat tuottaneet hyvin mielenkiintoista tietoa uskonnon ja kaupungin ilmiöiden yhteyksistä.⁸ Aloitamme lyhyellä katsauksella kaupungin ja uskonnon määrittelyihin, joiden avulla perustelemme valitsemamme tutkimuskentän jäsennyksen. Sen jälkeen esittelemme näiden määritelmien avulla uskonnotutkimuksen näkökulmia kaupunkiin ja kaupungin ja uskonnon leikkauspintoihin.

Mikä on kaupunki, mitä on uskonto?

Kaupunki ja uskonto ovat kummatkin määritelmällisesti monitulkintaisia. Kaupunkimääritelmässä keskeinen piirre on ollut ihmisten suuri määrä ja tiheys maantieteellisellä alueella. Tämä paljous ja tiheys liittyvät alueen infrastruktuuriin, elinkeinoihin ja elämänmuotoon, jotka eroavat maaseutumaisista tai haja-

⁴ Goh & van der Veer, 2016; Knott ym. 2016.

⁵ Emerson & Knight Johnson, 2018, 1.

⁶ Esim. Burchardt & Westendorp, 2018; Goh & van der Veer, 2016.

⁷ Esim. Beaumont & Baker, 2011; Burchardt & Westendorp, 2018.

⁸ Suomessa esim. Antikainen ym., 2006; Jalovaara, 2015; Salminen 2014, 2016.

asutusalueiden konteksteista. Kaupungin määrittely on kuitenkin vaihtelevaa. Ei ole olemassa eri maiden yhteistä määritelmää siitä, paljonko ihmisiä kaupungissa on asuttava ja millaisella asukastiheydellä, jotta asujaimisto voidaan määrittellä kaupungiksi. Tämän seurauksena eri kontekstien – ja osin samojenkin kontekstien – kaupungit eroavat toisistaan varsin paljon. Delhi, New York ja Tampere ovat kaikki kaupunkeja ja urbaaneja ympäristöjä, mutta on selvää, että keskinäisiä eroja on varsin paljon. Kaupungin koko, sijainti ja historia vaikuttavat monen muun tekijän ohella siihen, millainen paikka kukin kaupunki on, uskonnon näkökulmasta ja laajemminkin. Kaupunkikehityksen ja kaupungistumisen määrittelyä ja haltuun ottoa ylipäättään haastaa, että kaupungistumisen nopeus ja kaupunkikehityksen suunnat ovat moninaisia ja vaihtelevia. Esimerkiksi Suomi on edelleen monissa kohdin jäljessä muusta eurooppalaisesta suurkaupunkikehityksestä, globaaleista kehityskuluista puhumattakaan.

Myöskään maaseutumaisten seutujen tai haja-asutusalueiden erottaminen kaupungeista, saati kaupungistumisesta ilmiönä ei ole kaikilta osin yksiselitteistä. Jopa koko näkemys kaupungista muista erotettavana asumisen ja elämisen muotona on kyseenalaistettu, koska muun muassa kaupunkien institutionaaliset muodot ja maantieteelliset asemoitumiset ovat niin moninaisia. Edelleen kaupunkien rajojen selkeyttä haastaa niiden keskinäinen verkottuneisuus ja vaikutus rajojensa ulkopuolella. Kaupungistuminen muokkaa myös kaupunkien virallisten rajojen ulkopuolisia alueita, niin kulttuurisesti kuin hyvin konkreettisin tavoin. Esimerkiksi kaupunkien välinen infrastruktuuri ja liikenne tekevät kaupungeista tietynlaisen urbaanin, maaseutua ja haja-asutusalueita halkovan verkon. Maaseutu myös kytkeytyy monin tavoin kaupunkien elämänmuodon mahdollistamiseen esimerkiksi teollisen maatalouden, halpatyön keskusten ja palvelinkeskusten myötä.⁹

Kaupungit ovat myös globaalien virtausten solmukohtia, ja niiden välillä liikkuvat ja niihin keskittyvät talouden pääomat, innovaatiot ja myös ihmiset esimerkiksi turismin ja maahanmuuton myötä. Tämä kehitys yhdistyy myös kansallisvaltioiden heikentymiseen ja markkinoiden vahvistumiseen.¹⁰ Kulttuurisena ilmiönä kaupungistuminen kietoutuu yhteen yksilöllistymiskehityksen, moninaisuuden ja valinnanvapauden sekä globaalien vaikutteiden kanssa, ja nämä ilmiöt vaikuttavat laajasti myös kaupunkien ulkopuolella.¹¹ Esimerkiksi Emerson ja Knight Johnson (2018) tarkastelevat kaupunkimaisten ympäristöjen yhteyttä uskontoon 'urbaanin' eli kaupunkimaisen käsitteen kautta. He määrittelevät urbaanin 'sosiaalisten verkostojen systeemiksi fyysisessä tilassa',¹² jolloin tämä systeemi ei ole kaupunkeihin rajautuva, joskin kaupungeissa sosiaaliset verkostot ovat tiheimmillään.

⁹ Brenner & Schmid 2015, 152.

¹⁰ Brenner & Schmid 2015, 152.

¹¹ Brenner & Schmid 2015.

¹² Emerson & Knight Johnson 2018, 4.

Määrittelyn moniulotteisuudesta huolimatta kaupunkeja voidaan siis tarkastella yhtäältä maantieteellisinä, materiaalisina paikkoina (ja usein näihin maantieteellisiin rajoihin kytkeytyvinä hallinnollisina ja organisatorisina kokonaisuuksina), toisaalta niissä toteutuvan ja niihin kytkeytyvän elämänmuodon ja kulttuurin näkökulmasta.¹³ Hyödynnämme näitä kahta näkökulmaa seuraavassa luvussa, kun jäsenämme kaupungin ja uskonnon leikkauspintojen tutkimisen lähestymistapoja.

Myös uskontoa on tarkasteltu lukemattomien eri määritelmien avulla teologian ja uskonnontutkimuksen kentillä.¹⁴ Tässä artikkelissa kiinnitymme yhtäältä väljästi uskonnon sisällölliseen määrittelyyn lähinnä siten, että suljemme pois uskonnon funktionaaliseen määrittelyyn kiinnittyvät tutkimukset, jotka tarkastelevat sekulaareiksi määriteltäviä ilmiöitä uskonnonkaltaisina ilmiöinä. Emme siis ota mukaan tutkimuksia, jotka esimerkiksi tarkastelevat kaupunkikulttuuri-ilmiöitä kuten kuluttamista uskonnonkaltaisena toimintana vaan pitäydymme tutkimuksiin, joissa uskonnon määrittely kiinnittyy vähintään väljästi uskonnon sisällöllisiin määrittelyihin.

Toiseksi jäsentelyn työkaluksi olemme valinneet virallisen ja eletyn uskonnon käsiteparin. Virallisella uskonnolla viittaamme uskontokuntiin ja virallisiin uskonnollisiin yhteisöihin kiinnittyvään ilmiökenttään, toimintaan ja uskomuksiin, jotka ovat lähtöisin uskonnollisista instituutioista. Eletyllä uskonnolla taas viittaamme tavallisten ihmisten ja yhteisöjen arkisiin käytänteisiin, toimintaan, tulkintaan ja merkityksiin, jotka kiinnittyvät uskontoon sisällöllisenä kategoriana.¹⁵ Virallista uskontoa kaupungissa ilmentävät esimerkiksi uskonnon harjoittamiseen tarkoitetut rakennukset tai uskontojen määrittelemiin opinkohtiin uskomisen. Elettyä uskontoa taas ilmentävät esimerkiksi näennäisen sekulaareihin esineisiin, paikkoihin tai tilanteisiin kaupunkitilassa liitetyt eksistentiaaliset merkitykset tai kokemukset. Virallisen ja eletyn uskonnon kategoriat kiinnittyvät monilta osin toisiinsa, samoin kaupunkia paikkaan ja elämänmuotoon kiinnittyvänä ilmiönä on vaikeaa täysin erottaa toisistaan. Tässä artikkelissa nämä erottelut kuitenkin palvelevat tutkimusnäkökulmien jäsentämistä.

Sekä 'kaupunki' että 'uskonto' ovat siis määritelmällisesti monitulkintaisia ilmiöitä. Määritelmällinen monitulkintaisuus tekee myös niiden leikkauspintojen tyhjentävästä analyysistä mahdollisuuden. Edellä esitelyihin kahteen erotteluun päädyttiin artikkelissa käytettyjen tutkimusten perusteella, etsien lähestymistapaa, jolla niiden tuottamia näkökulmia pystytään mielekkäästi jäsentämään. Esimerkiksi funktionaalisen uskonnon määritelmän ottaminen mukaan olisi laajentanut artikkelia liikaa. Toisaalta kaupunkiin merkitysympäristönä liittyvää empiristä, viimeaikaista

¹³ Kaupunkeja voidaan tarkastella myös monesta muusta näkökulmasta, esimerkiksi koettuina ja elettyinä merkitysympäristöinä. Nämä tarkastelunäkökulmat ovat kuitenkin tämän artikkelin rajauksen ulkopuolella.

¹⁴ Esim. Taira ym., 2018.

¹⁵ Esim. Ammerman 2014, 2016; Utriainen, 2018.

uskonnontutkimusta paikansimme vain vähän. Seuraavassa valjastamme määritelmät kaupungista paikkana ja urbaanina elämänmuotona sekä uskonnosta virallisena ja elettyinä erilaisten tutkimuksellisten lähestymistapojen tarkasteluun ja jäsentelyyn.

Kaupungin ja uskonnon tutkimuksen lähestymistapoja

Uskonto ja kaupunki paikkana

Kaupunkeihin maantieteellisinä paikkoina kiinnittyviä uskonnon tutkimuksen lähestymistapoja on erilaisia. Yksi selkeä tapa on tutkia ihmisten uskonnollisuutta tai sitoutumista uskonnollisiin organisaatioihin tai uskontoperinteisiin tiettyjen kaupunkien alueella (jäsenyydet, toiminta jne.), ja verrata niitä muihin seutuihin – esimerkiksi muihin kaupunkeihin tai maaseutumaisempiin konteksteihin.¹⁶ Lähestymistapa nousee havainnosta, jonka mukaan uskonnollisiin yhteisöihin kiinnittyminen on erilaista kaupungeissa kuin maaseudulla. Suomessakin suurimmissa kaupungeissa kuulutaan esimerkiksi evankelis-luterilaiseen kirkkoon harvemmin kuin pienemmissä kaupungeissa.¹⁷ Toisaalta kaupunkien moninaisuus kätkee sisäänsä myös paljon uskonnollista sitoutumista, joka ei näy tilastoissa. Esimerkiksi monien maahanmuuttajaryhmien uskonnollinen todellisuus ei näy virallisissa tilastoissa. On tavallista, että suurin osa uskontoaan harjoittavista tai sitä kannattavista maahanmuuttajista ei joko kuulu jäsenrekisterin ylläpitoa edellyttävään uskonnolliseen yhdyskuntaan, tai heidän edustamansa yhteisö ei katso tarpeelliseksi pitää kirjaa jäsenistöstään, koska käytäntö on heidän lähtömaassaan vieras.¹⁸

Toinen konkreettinen paikkaan kiinnittyvä lähestymistapa onkin paikallistutkimus, tietyn kaupungin tai sen alueiden uskonnollisten yhteisöjen kentän kartoittaminen. Tutkimustarve nousee kaupunkien todellisuudesta, jossa uskonnollisten yhteisöjen kenttä on usein moninainen ja myös nopeasti muuttuva. Nämä hankkeet paitsi pyrkivät empiiriseen kartoitukseen ja kuvaukseen, myös usein analysoivat uskonnollisen elämän sidonnaisuutta yhtäältä tutkittavan kaupungin sosiaaliin, taloudellisiin ja kulttuurisiin edellytyksiin, toisaalta globaaleihin verkostoihin (esim. maahanmuuttajayhteisöjen lähtömaiden yhteisöt).¹⁹ Alueellisten asemoitumisten kautta voidaan myös tarkastella identiteettien suhdetta paikkoihin ja alueisiin. Uskontoon kytkeytyvät identiteetit ja kuulumisen muodot voivat merkitä esimerkiksi kaupunginosia uskonnollisiksi pysyvästi tai hetkellisesti. Esimerkiksi maahanmuuttaja- tai muiden vähemmistöryhmien keskittymät kaupungeissa ovat usein omanlaisiaan paikallisia alueita tai tiloja, joihin myös uskonto kiinnittyy. Näkökulma on kiinnostavan erilainen verrattuna perinteisiin eurooppalaisiin valtauskontoihin, jotka kiinnittyvät usein pikemminkin valtioon kuin tiettyyn

¹⁶ Esim. monet kaupunkeihin kiinnittyvät vertailut Suomen evankelisluterilaisen kirkon nelivuotiskertomuksessa: Ketola ym., 2016.

¹⁷ Sohlberg & Ketola, 2016, 29-30.

¹⁸ Illman ym. 2017, 9; Husgafvel & Härkönen 2017, 174.

¹⁹ Esim. Ketola & Sohlberg, 2011; Ks. myös Knott, 2009.

urbaaniin tilaan tai alueeseen. Kaupungin ja uskonnon yhtymäkohtien tarkastelussa maahanmuutto nousee väistämättä keskeiseksi teemaksi, koska se lisää uskonnollista moninaisuutta ja toisaalta paljastaa uskontoon (tai sekulaariin) kytkeytyviä oletuksia ja valta-asemia.²⁰

Kaupunkiin paikkana kiinnittyvä lähestymistapa on myös uskonnon näkyvien ilmentymien tutkiminen kaupungeissa. Lähestymistapaa voidaan hyödyntää monin eri tavoin, mutta se kiinnittyy usein valtasuhteisiin, uskonnon asemaan yhteiskunnassa ylipäätään ja erityisesti vähemmistöuskontojen asemaan kaupunkien moninaisuudessa. Keskeisiä kysymyksiä ovat, miten uskonto näkyy (esim. rakennukset, kulkueet, vaatteet) ja saa näkyä ja toimia kaupunkitilassa, ja mitkä uskonnot saavat näkyä ja miten. Näkymistä ja toimintaa voivat rajoittaa esimerkiksi muut uskonnot (valtauskonto tai -uskonnot), valtauskontoon kiinnittyvä julkinen valta, uskontoneutraalin julkisen tilan vaatimukset viranomaisilta, julkisen tilan kaupallistuminen tai paikallisten asukkaiden vastustus (ns. *nimby*-ilmiö). Esimerkiksi viidessätoista Länsi-Euroopan maassa toteutettu uskontoon liittyviä asenteita kartoittava kysely toi esiin, että useimmissa tarkastelluista maista vastaajat olivat valmiita hyväksymään muslimin naapurustoonsa tai perheeseensä. Tästä huolimatta vastaajilla oli vaihtelevia näkemyksiä siitä, onko islam sovitettavissa heidän kansallisiin arvoihinsa ja kulttuuriinsa, ja useimmat toivoivat esimerkiksi rajoituksia musliminaisten uskontoa ilmentävään vaatetukseen.²¹

Uskontojen näkymisen ja toimimisen rajoittaminen voi olla eksplisiittistä, kuten kieltä käyttäen uskontoon kiinnittyvää vaatetta julkisessa tehtävässä, mutta myös hienovaraista, jos vähemmistöt tai uudet tulijat eivät vastustuksen tai syrjinnän pelon vuoksi edes artikuloi vaateita tulla tunnustetuiksi osiksi urbaania yhteiskuntaa vaikkapa omilla uskonnollisilla rakennuksillaan.²² Suomessa suunnitteilla olleeseen suurmoskeijahankkeeseen, jonka tavoitteena oli rakentaa suuri moskeija ja islamilainen toimintakeskus keskeiselle paikalle Helsinkiin, tiivistyy monia vähemmistöuskontoon, valtaan ja tilaan liittyviä kysymyksiä. Hanketta vastustettiin paitsi vetoamalla pelkoon islamilaisen fundamentalismin leviämisestä myös argumenteilla siitä, ettei suurmoskeija edustaisi kaikkia Suomen muslimeja. Keskustelua käytiin myös rukouskutsujen sopivuudesta suomalaisessa kaupunkitilassa. Vaikka Euroopassa keskustelu monikulttuurisuudesta ja -uskonnosta keskittyy erityisesti islamiin ja muslimeihin, myös juutalaisiin on kohdistunut negatiivisia asenteita ja häirintää, kuten synagogien töhrimistä. Vastalauseena häirinnälle Turussa ja Helsingissä on myös järjestetty synagogan kukitus - tilaisuuksia, joissa eri uskontokuntien edustajat ovat ilmaisseet solidaarisuutensa juutalaisille.²³

²⁰ Burchardt & Westendorp, 2018.

²¹ Sahgal 2018.

²² Burchardt & Westendorp, 2018.

²³ Ks. esim. Helsingin suurmoskeijahanke Wikipedia; Suomen ortodoksinen kirkko 14.11.2019; Kotimaa24 30.1.2020.

Uskonnon vuorovaikutusta kaupungin kanssa voidaan tarkastella myös yksittäisten paikkojen tai muiden materiaalistien objektien tasolla. Esimerkiksi rakennukset tai vaatteet eivät ole vain passiivisia säilöjä uskonnollisille merkityksille vaan osallistuvat niiden tuottamiseen. Myös muut kuin eksplisiittisen uskonnolliset materiaaliset objektit voivat osallistua uskonnollisen monimuotoisuuden neuvotteluun tai uskonnon toteuttamiseen.²⁴ Uskonnon tutkimisen tilallisia lähestymistapoja kehittänyt Kim Knott käyttää filosofiasta, semiotiikasta ja kristinuskosta ammentavaa termiä ikoninen uskonto. Analyyttisenä käsitteenä ja sosio-kulttuurisina konstruktioina ikonit tuovat asioita ja merkityksiä esiin, näkyviksi ja oleviksi. Urbaanit paikat, rakennukset, kuvat, patsaat tai esimerkiksi vaatekappaleet voivat olla tällä tavoin ymmärrettyjä ikoneja, jos niihin liittyy uskonnollisia merkityksiä, kokemuksia, toimintaa tai viestintää. Vastaavasti kuin edellä, näihin ikoneihin liittyy myös kaupunkikontekstien moninaisuuden liittyviä neuvotteluja ja haastamista. Esimerkiksi viranomaiset voivat kyseenalaistaa paikan tai esineen uskonnollisuuden tai pyhyden.²⁵ Toisaalta uskonnollisten rakennusten merkitykset voivat sekoittua sekulaarimpien kanssa. Uskonnollisia rakennuksia voidaan esimerkiksi tarkastella myös turismikohteina. 'Uskonnon kartat' ovatkin kaupungeissa moniulotteisia ja dynaamisia.²⁶

Tarkasteltaessa materiaaliseen kaupunkiin vähemmän ilmeisesti kiinnittyviä uskonnollisia merkityksiä, kokemuksia ja toimintaa lähestytään eletyn uskonnon tutkimuskenttää. Tällä viime vuosikymmeninä merkittäväksi muodostuneella tutkimuskentällä niin sanottu materiaallinen käänne on ylipäättään ollut keskeinen. Paikat, tilat ja esineet ovat tapoja, joilla ihmiset 'koskettavat transsendenssia'.²⁷ Eletyn uskonnon näkökulma tuo uskonnon ja kaupunkitilan risteymien tutkimiseen nyansseja. Niin sanottuun viralliseen uskontoon kiinnittyvä alueellinen tarkastelu voi – painottaessaan esimerkiksi sinänsä tärkeitä enemmistö- ja vähemmistö - kysymyksiä – yksinkertaistaa uskontojen ja uskonnollisten yhteisöjen sisäistä moninaisuutta ja kärjistäen käsitellä niitä ikään kuin tarkkarajaisina monoliitteina, ja niihin kuuluvien identiteettejä keskenään samankaltaisina ja pysyvinä. Eletyn uskonnon näkökulman avulla yhtäältä kuva virallisten uskontojen ja uskonnollisten organisaatioiden sisäisestä todellisuudesta moninaistuu, toisaalta niiden ulkopuolella tapahtuva uskonnollisuus on mahdollista ottaa tarkasteluun. Näkökulma mahdollistaa uskonnon yksilöllisten, hetkellisten ja moninaisten ilmenemismuotojen tarkastelun suhteessa kaupunkiin paikkana.²⁸

Uskonto ja urbaani elämänmuoto

²⁴ Burchardt & Westendorp, 2018; Knott, 2015; Knott ym., 2016.

²⁵ Knott useissa teoksissa, ks. esim. Knott, 2009, 2016.

²⁶ Burchardt & Westendorp, 2018.

²⁷ Ammerman, 2016, 91.

²⁸ Burchardt & Westendorp, 2018, 165.

Kuten edellä totesimme, kaupunkia voidaan tarkastella myös elämänmuotona ja kaupungistumista kulttuurisena ilmiönä. Emerson ja Knight Johnson ovat määritelleet 'urbaanin' sosiaalisten verkostojen systeemiksi fyysisessä tilassa. Tämä sosiaalisten verkostojen systeemi on seurausta ihmisten jatkuvasta vuorovaikutuksesta, jossa liikkuu tietoa, resursseja, tuotteita, sosiaalisia suhteita, sosiaalista tukea, palveluja, rahaa ja valtaa. Sosiaalisten verkostojen tiheys luo erityisiä, tiheyden kasvaessa kiihtyviä lainalaisuuksia, jotka vaikuttavat myös uskontoon. Näitä ovat muun muassa tehokkuus, sosiaalisten suhteiden muuttuminen valituiksi ja organisoidummiksi, moninaisuus ja siihen liittyvä erikoistuminen, eriytyminen, valinta ja epäsovinnaisuus.²⁹ Goh ja van der Veer korostavat vastaavasti, että urbaani on jotain, jonka kanssa uskontoa harjoittavat tahot ovat eri tavoin vuorovaikutuksessa muokatessaan ja luodessaan uskonnollista toimintaa.³⁰

Emerson & Knight Johnson peräänkuuluttavat enemmän tutkimusta, joka tarkastelisi, miten kaupungistumiseen liittyvät lainalaisuudet vaikuttavat uskontoon.³¹ Niitä on kyllä jossain määrin tutkittu, mutta tutkimukset kiinnittyvät harvemmin kaupungistumiseen vaan yleisemmin modernisaatioon, sekularisoitumiseen (tai desekularisoitumiseen) ja niihin liitettyihin yksilöllistymiseen ja valintaan. Tämä on ymmärrettävää kaupungistumisen ilmiön kietoutuessa laajempaan kulttuurinmuutokseen, modernisaatioon ja individualisoitumiseen. Urbaaneissa konteksteissa nämä piirteet kuitenkin – kuten Emerson ja Knight Johnson muotoilevat – tiheytyvät. Yksilötasolla moninaisuus ja vaihtoehdot ovat runsaimmillaan. Erilaiset uskontoperinteet ja yhteisöt, uskonnottomuus ja monenlaiset uskonnollisia lähestymistapoja soveltavat ajattelutavat tai esimerkiksi kaupallisiin palveluihin ja hyvinvointiin kytkeytyvät toimintamuodot kuten meditaatio ja mindfulness ovat läsnä. Erityisesti länsimaissa yksilön suhtautuminen uskonnollisiin kysymyksiin sekä uskonnon harjoittaminen ovat yhä useammin henkilökohtaisia valintoja, joihin yhteisön normit eivät ainakaan eksplisiittisesti puutu. Eletyn, urbaanin uskonnon ja maailmankatsomusten kenttä on yksilötasolla loputtoman moninainen tutkimuskohde, joka toisaalta samalla valottaa sosio-kulttuurista kontekstiaan ja laajemmin uskonnon ja urbaanin suhdetta.

Yhteisötasolla tarkasteltuna ihmisiä on urbaaneissa konteksteissa niin paljon, että erilaisiin yhä erikoistuviin yhteisöihin riittää osallistujia. Erilaisia näkökulmia edustavilla ihmisillä on tarjonnan paljouden ja valinnanvapauden myötä myös mahdollisuus eriytyä omiin yhteisöihinsä, jotka voivat olla eri uskontoja tai saman uskonnollisen yhteisön sisäisiä toimintamuotoja.³² Esimerkiksi Suomen evankelisluterilainen kirkko kyllä edustaa toimintatapaa, jossa samaan seurakuntaan kuuluvat kaikki tietyn maantieteellisen alueen evankelisluterilaiseen kirkkoon kuuluvat ihmiset, mutta monet etsiytyvät mieltymystensä mukaan esimerkiksi

²⁹ Emerson & Knight Johnson, 2018; suomeksi ks. myös Grönlund, käsikirjoitus a.

³⁰ Goh & van der Veer, 2016.

³¹ Emerson & Knight Johnson, 2018; suomeksi ks. myös Grönlund, käsikirjoitus a.

³² Emerson & Knight Johnson, 2018.

herätysliikkeiden, Tuomas-yhteisön tai Sateenkaarimessun toimintaan. Yhteisötasolla ryhmien sisäinen koheesio ja homogeenisuus kasvavat, ja ryhmien välinen heterogeenisyys ja eriytyminen lisääntyvät tällöin helpommin. Toisaalta vaikutteet leviävät helposti samaa kaupunkitilaa jakavissa yhteisöissä.³³

Urbaani elämänmuoto ja sen lainalaisuudet voivatkin vaikuttaa uskonnollisiin tulkintoihin ja toimintatapoihin monin tavoin. Esimerkiksi konservatiiviset uskontulkinnat voivat hieman paradoksaalisestikin saada voimaa tai jopa mahdollistua nimenomaan 'kaupunkien paheista' ja muista, samassa kontekstissa vaikuttavista tulkinnoista, joita ne vastustavat. Lisäksi kaupunkeihin liittyvä ihmispaljous ja valinnanmahdollisuudet tekevät mahdolliseksi sen, että näihin tulkintoihin kiinnittyviä ja ne valitsevia ihmisiä löytyy riittävästi yhteisön muodostumiseksi, vaikka yhteisöt saattavat nimenomaan vastustaa ajatusta uskonnollisesta valinnasta kuluttamisen kaltaisena ilmiönä. Toisaalta vapaus ja moninaisuus voivat vaikuttaa myös päinvastaisella tavalla ja tuottaa esimerkiksi uudenlaista uskonnollista toimijuutta ryhmille tai henkilöille, joilla sitä on aiemmin tai muissa konteksteissa ollut vähän. Tämä toimijuus voi toteutua yhteisöjen sisäisissä käytänteissä ja uudelleentulkinnoissa tai toteutua yhteisön jättämisenä kontekstissa, jossa muita yhteisöjä ja vaihtoehtoja on olemassa.

Urbaanin elämänmuodon lainalaisuudet tekevät kaupungeista myös uskonnollisten innovaatioiden ja luovuuden paikkoja. Tiheinä sosiaalisten verkostojen systeemeinä niissä on riittävästi ihmisiä, monenlaisia resursseja ja vaikutteita uudenlaisten ajatusten, toimintatapojen, yhteisöjen ja alakulttuurien syntymiseen. Tapahtuu jatkuvaa etsintää, kokeilua ja muutosta. Kaupungit näyttäytyvätkin esimerkiksi karismaattisen kristillisyyden kasvavimpina, luovimpina seutuina.³⁴ Uskonnolliset yhteisöt voivat siis paitsi muokata toimintaansa urbaaneihin lainalaisuuksiin, esimerkiksi uskontoneutraaliuden vaateisiin sopivaksi, myös luoda uusia näkökulmia muuttuvaan todellisuuteen. Kaupunki elämänmuotona mahdollistaa monenlaisten ja myös uudenlaisten oppien, uskomusten ja tulkintojen kehittämistä ja uusia, luovia toimintatapoja.³⁵

Nämä lähestymistavat ja toimintatavat voivat kytkeytyä myös kaupunkimaisen elämäntavan varjopuoliin ja haasteisiin. Uskonnot voivat tarjota vaihtoehdon kiireen ja suorittamisen kulttuurille tai vastustaa kaupungistumiseen kietoutuvaa uusliberalistista politiikkaa ja talouden dominanssia. Ne voivat myös toimia köyhyyden, syrjäytymisen ja ihmisoikeuksien kysymyksissä, jotka eivät liity vain kaupungistumiseen, mutta usein korostuvat niissä, tai vastustaa vastakkainasettelua ja rakentaa dialogia kaupungeissa tihentyvien erilaisuuksien välille.³⁶ Esimerkiksi Britanniassa on kehitetty erilaisia urbaanin teologian lähestymistapoja, joissa

³³ Grönlund, käsikirjoitus a.

³⁴ Beaumont & Baker, 2011; Emerson & Knight Johnson 2018, 13.

³⁵ Goh & van der Veer, 2016.

³⁶ Casanova useissa teoksissa, esim. 2001; Goh & van der Veer, 2016; Grönlund käsikirjoitus b.

kaupunkikonteksti tulee teologisen analyysin lähtökohdaksi. Painotukset ja tavoitteet vaihtelevat yhteisönrakennuksesta yhteiskunnallisesti kantaaottavampiin tekoihin. Jälkimmäisten avausten vahvinta aikaa olivat 1970- ja 1980-luvut, jolloin oli keskeistä teologian vuoropuhelu kriittisen yhteiskunta-analyysin kanssa. Kirkot työskentelivät urbaanien kysymysten kuten työttömyyden, köyhyyden ja rasismien parissa ja ottivat myös kantaa poliittisesti.³⁷

Vastaavaa, yhteiskunnallista liikehdintää on esiintynyt, ja esiintyy edelleen, myös muiden uskontojen piirissä. 1970- ja 80-luvun vaihteessa Yhdysvalloissa losangelesilainen zenmestari jätti luostarinsa ja perusti New Yorkiin leipomon, johon hän palkkasi työntekijöiksi pelkästään tavalla tai toisella marginalisoituneita, kuten työttömiä, kodittomia ja narkomaaneja. Samalla sai ilmaisunsa sosiaalisesti sitoutunut buddhalaisuuden muoto, jonka tavoitteena on vastata yhteiskunnallisiin ja sosiaalisiin ongelmiin ruohonjuuritason toiminnalla, joka ammentaa buddhalaisesta opista, etiikasta ja harjoituksesta. Bronxiin perustettu leipomo toimii edelleen samalla periaatteella.³⁸ Uskonnollisten yhteisöjen urbaaneihin haasteisiin kiinnittyvä toiminta ja toimintaan kiinnittyvät teologiat sekä muu uskonnollinen tulkinta ja ajattelu ovat yksi urbaaniin elämänmuotoon kiinnittyvä tutkimuskenttä.

Urbaaneissa konteksteissa, usein niiden haasteissa, toimimiseen kiinnittyy myös yksilötason toimintaa ja toimintavalmiuksia tarkasteleva tutkimusnäkökulma. Yksilöiden toiminta ja sen taustalla oleva motivaatio juurtuvat arvoihin ja maailmankatsomuksiin, jotka usein kiinnittyvät eri tavoin viralliseen ja elettyyn uskuntoon. Uskonnolliset vakaumukset, arvot ja ajatukset vaikuttavat siihen, millaista kaupunkia ja elämää siellä halutaan rakentaa. Urbaanien kontekstien moninaisuus ja erilaisten näkökulmien tietynlainen kamppailu mahdollistavat ja jopa ruokkivat tällaisten kantojen muodostumista.³⁹ Negatiivisimmillaan voidaan puhua kuplista, kun erilaisia arvosuuntia ja elämäntapoja edustavat ihmiset eriytyvät toisistaan. Burchard ja Westendorp kirjoittavat urbaaneista pyrkimyksistä (*aspirations*), kulttuurisista toimintavalmiuksista. Ne liittyvät haluihin, valintoihin ja mieltymyksiin, ajatuksiin ja uskomuksiin elämästä ja kuolemasta, eettisistä ja metafysisistä kysymyksistä. Nämä pyrkimykset ovat usein yksilöllisiä mutta muodostuvat vuorovaikutuksessa sosiaalisen kontekstin kanssa. Ne vaikuttavat esimerkiksi ihmisten kulutuskäyttäytymiseen, suhtautumiseen työhön, poliittiseen toimintaan tai psykologisiin selviytymiskeinoihin. Motivaatio ja merkitykset voivat kiinnittyä uskonnollisiin maailmankatsomuksiin tai arvoihin suuremmin tai välillisemmin, jolloin niiden tutkiminen vaatii erilaisia lähestymistapoja.⁴⁰ Tutkimalla niitä merkityksiä, joita yksilöt ja yhteisöt tai ryhmät antavat pyrkimyksilleen ja toiminnalleen kaupungissa ja siellä tapahtuviin asioihin vaikuttamiseksi, voidaan tavoittaa uskonnon vaikeamminkin havaittavia

³⁷ Grönlund käsikirjoitus a.

³⁸ Zen Peacemakers International; Queen 2000.

³⁹ Emerson & Knight Johnson, 2018.

⁴⁰ Burchardt & Westendorp, 2018; Suomessa esim. Grönlund, 2011.

ilmenemismuotoja, jotka ovat kuitenkin vuoropuhelussa urbaanin elämänmuodon kanssa ja vaikuttavat laajasti kaupungeissa.

Johtopäätökset ja pohdinta

Uskonnon ja kaupungin risteymäkohdat ovat moninaiset. Olemme edellä tarkastelleet yhtäältä kaupunkia paikkana, toisaalta urbaania elämänmuotoon liittyvänä ilmiönä, ja nostaneet esiin joitain virallisen ja eletyn uskonnon tutkimusmahdollisuuksia suhteessa niihin. Keskeiset esittelemämme lähestymistavat on tiivistetty taulukkoon 1.

Taulukko 1

	Virallinen uskonto	Eletty uskonto
Materiaalinen kaupunki	<p>*Mitä uskonnollisia organisaatioita tietyssä kaupungissa on? Missä ne ovat (kartoitukset, kuulumisen politiikka, materiaalisuus)?</p> <p>*Mihin uskontoihin tietyissä paikoissa kiinnitytään (usk. toiminta, uskomukset)?</p> <p>*Miten uskonnot näkyvät ja toimivat kaupungissa (rakennukset, rituaalit jne.)?</p> <p>*Mikä on niiden suhde muuhun kaupunkiin (hallinnolliseen kaupunkiin, muihin uskontoihin ja uskonnollisiin yhteisöihin, alueen asukkaisiin)? Miten uskontoja rajataan, mitä konflikteja, neuvotteluja niihin liittyy?</p> <p>*Vertailu muihin alueisiin (muut kaupungit, maaseutu)</p>	<p>*Miten yksilöiden ja yhteisöjen uskonnolliset uskomukset, kokemukset ja toiminta suhteutuvat ja kiinnittyvät kaupunkeihin paikkoina tai kaupungin paikkoihin, tiloihin, reitteihin ja esineisiin?</p> <p>*Miten paikat, tilat ja esineet (myös näennäisen sekulaarit) osallistuvat uskonnollisiin neuvotteluihin ja merkitysten tuottamiseen?</p> <p>*Millaisia valtakysymyksiä näihin liittyy? (pyhäksi tunnustaminen)</p> <p>*Vertailu muihin alueisiin (muut kaupungit, maaseutu)</p>
Urbaani elämänmuotona	<p>*Miten urbaanit lainalaisuudet kuten (kontekstista riippuen) vapaus & valinta, moninaisuus, erilaistuminen, eriytyminen, sosiaalisten suhteiden muutos vaikuttavat uskontoihin /uskonnollisiin yhteisöihin, niiden toimintaan, opetukseen?</p>	<p>*Miten vapaus & valinta, moninaisuus, erilaistuminen, eriytyminen, sosiaalisten suhteiden muutos ovat yhteydessä yksilöiden ja yhteisöjen uskonnolliseen arkeen, kokemuksiin, toimintaan, merkityksiin?</p>

	<p>*Entä yksilöiden uskonnolliseen kiinnittymiseen?</p> <p>*Millaista teologiaa tai tulkintaa eri kontekstien elämänmuodot tuottavat (esim. urbaanit teologiat)?</p>	<p>*Millainen urbaani toiminta tai merkityksenannot kiinnittyvät uskonnollisiin motiiveihin tai arvoihin?</p>
--	--	---

Molemmat taulukon jaottelut ovat toivottavasti tutkimusnäkökulmia havainnollistavia, mutta väistämättä todellisuutta tyypistäviä. Eletty ja virallinen uskonto ovat aina vuoropuhelussa, samoin kaupunki paikkana ja urbaani elämänmuoto. Lisäksi on huomioitava, että monilta osin uskonnon toteutumiseen eri kaupungeissa vaikuttavat enemmän yhteiskunnallinen tilanne ja sen historia kuin pelkästään se, että ollaan kaupunkikontekstissa. Uskonnon asema, uskonnollinen kulttuuri ja uskonnonvapauden tila vaihtelevat voimakkaasti eri kaupunkien välillä ja vaikuttavat esimerkiksi yksilöiden valinnanmahdollisuuksiin ja vähemmistöuskontojen toimintaan. Kaupungistuminen ei tapahdu kaikkialla samanlaisena, suhteessa uskontoon tai ylipäätään, eikä esimerkiksi länsimaissa nähtävää modernisaatioon, yksilöllistymiseen ja kaupungistumiseen kietoutuvaa sekularisoitumiskehitystä tai uskonnollisiin instituutioihin kytkeytyvän uskonnollisuuden heikkenemistä ole välttämättä nähtävissä länsimaiden ulkopuolisissa kaupungeissa.⁴¹ Kuten kaupungin määrittelyn yhteydessä totesimme, myös kaupungistumisen nopeus ja kaupunkikehityksen suunnat ovat vaihtelevia. Tämä vaikuttaa uskontoon eri tavoin, esimerkiksi uskontokentän moninaisuuteen.

Lisäksi, kuten johdannossa totesimme, koko ajatus kaupungeista muista erotettavana asumisen ja elämisen muotona on jopa kyseenalaistettu, koska kaupunkien muodot, maantieteelliset asemoitumiset ja institutionaaliset muotoutumiset ovat niin moninaisia, eikä raja kaupungin ja sen ulkopuolisten seutujen välillä usein ole kaikilta osin yksiselitteinen. Urbanin tarkastelu elämänmuotona alleviivaa monien kehityskulkujen vaikutusta kaikkialla moderneissa yhteiskunnissa. Esimerkiksi koko Suomea voidaan tietystä näkökulmasta pitää urbaanina. Edelleen kaupunkien rajojen selkeyttä haastaa niiden keskinäinen verkottuneisuus ja kytkeytyminen globaaleihin virtoihin. Nämä seikat ovat todellisuutta myös uskontojen kohdalla. Kunkin kaupungin uskontokenttä ja uskonnollinen todellisuus kytkeytyvät eri tavoin sekä organisaatioiden että yksilöiden tasoilla globaaleihin vaikutteisiin ja esimerkiksi toisissa maissa oleviin organisaatioihin ja ihmisiin. Tällaisten globaalisti verkottuneen uskonnon ja niin sanotun planetaarisen urbanisaation näkökulmien tuottamat tutkimusmahdollisuudet eivät näy taulukossamme, mutta tuottavat erittäin runsaan ja ajankohtaisen lähestymistapojen kentän.

Esimerkiksi Burchardt ja Becci nostavat keskeiseksi tutkimustarpeeksi uskonnon ja

⁴¹ Niemelä 2018; Ketola 2016, 62, 67; Sohlberg & Ketola 2016, 23, 29; Eisenstadt 2002; van der Veer 2015.

paikan yhteyden muutoksen ja sen vaikutukset uskonnolliseen identifioitumiseen.⁴² Uskonnolliset organisaatiot toimivat globaaleissa verkoissa ja uskonnolliset vaikutteet liikkuvat ja muokkautuvat niissä ja ihmisten muuttoliikkeen ja moniulotteisten identiteettien myötä. Uskonnontutkimuksen kentällä on tarpeen tutkia uskontojen, uskonnollisten organisaatioiden ja uskonnollisten vaikutteiden monen suuntaista liikettä ja sen vaikutuksia yksilöihin, yhteisöihin ja uskontojen toteutumiseen kaupungeissa ja niiden verkoissa. Dynaamisuus siis tulee osaksi kaupunkien (uskonnollista) todellisuutta globaalin verkottumisen myötä, mutta on sitä myös muuten. Jatkuva yhteiskunnallinen, poliittinen ja kulttuurinen muutos ja neuvottelu ovat keskeinen osa kaupunkien todellisuutta, ja uskonto kietoutuu niihin eri tavoin. Uskonnon rooli voi olla näkyvä tai vaikeammin havaittava ja toteutua myös monien arjen käytänteiden tasolla.

Uskonto voi motivoida tai se voidaan kiinnittää esimerkiksi erilaisten muutosten vastustamiseen tai edistämiseen. Yhteiskunnalliset muutokset voivat voimistaa esimerkiksi konservatiivisia uskonnon tulkintoja ja identifioitumista ja / tai heikentää niitä, usein liikettä tapahtuu molempiin suuntiin. Kuten edellä todettiin, kaupunkien todellisuutta ilmentääkin keskeisesti myös uskontojen (tai katsomusten, mukaan lukien sekulaarit katsomukset ja ideologiat) tai uskonnollisten tulkintojen neuvottelu ja kamppailu.⁴³ Esimerkiksi viime vuosina eri konteksteissa nousseet uusioikeistolaiset liikkeet hyödyntävät kristinuskoon kiinnittyvää retoriikkaa ja identifioitumista, ja yhdistävät islamin viholliskuviin vastustaessaan maahanmuuttoa. Samaan aikaan uusioikeistolaisia tulkintoja vastustetaan kristillisten arvojen motivoimana.⁴⁴ Vastaavasti naisten tai seksuaalivähemmistöjen oikeuksissa uskonto kiinnittyy sekä vastustamiseen että edistämiseen, usein samojen uskontojen ja yhteisöjenkin sisällä, niiden sisäisissä neuvotteluissa ja kamppailuissa. Nämä neuvottelut ja kamppailut kiihtyvät kaupunkien vapauden, paljouden, moninaisuuden ja tiheyden myötä. Uskontojen avulla perustellaan ja edistetään kestävyyttä, oikeudenmukaisuutta, dialogia ja altruismia, sekä väkivaltaa, eriarvoisuutta ja terrorismia. Tarvitaan sekä paikallista että globaalia tutkimusta, jotta näitä samanlaisia ja erilaisia eri konteksteissa tapahtuvia neuvotteluja, kamppailuja ja niiden seurauksia voidaan ymmärtää.

Uskonto on keskeinen osa elämää valtaosalle maailman ihmisistä, ja uskonnot ja uskonnolliset organisaatiot vaikuttavat keskeisesti yksilöiden ja yhteisöjen ajatteluun ja toimintaan hyvin monenlaisissa kysymyksissä esimerkiksi suhteessa perhesuunnitteluun, ravintoon, eläimiin ja luontoon, toisten ihmisten auttamiseen sekä käsityksiin oikeudenmukaisuudesta. Uskonnon ilmiökentän, erilaisten, myös sekulaarien katsomusten ja uskontojen sekä uskonnollisten yhteisöjen roolien tutkiminen onkin keskeistä paitsi kaupunkien kehittämisessä myös ihmiskunnan suurien haasteiden kuten ilmastonmuutoksen ja polarisaation ratkaisemisessa. Toivomme, että artikkelissa esittelemämme nelikenttä tarjoaa välineitä edellä käsiteltyjen ja muiden uskonnon ja kaupungin leikkauspintoja tarkastelevien

⁴² Burchardt & Becci 2014; 13; ks. myös esimerkkinä nuorten musliminaisten identifioitumisesta Berliinissä: Bendixsen 2013.

⁴³ Burchardt & Becci 2014; Emerson & Knight Johnson 2018.

⁴⁴ Saarinen 2019.

tutkimusteemojen analyysiin.

Kirjallisuus

Antikainen, Marjo-Riitta, Laine, Esko M., Stenberg, Stefan & Yeung, Anne B. (2006) *Kaupunkilaisten kirkko. Helsinkiläisten ja seurakunnan kohtaamisia kuudella vuosisadalla*. Helsinki: Otava.

Beaumont, Justin & Baker, Christopher (toim.) (2011). *Postsecular Cities. Space, Theory and Practice*. Lontoo: Continuum.

Bendixsen, Synnøve K. N. (2013) *The Religious Identity of Young Muslim Women in Berlin. An Ethnographic Study*. Leiden, Boston: Brill.

Burchardt, Marian & Becci, Irene (2014) Introduction: Religion takes Place: Producing Urban Locality. – *Topographies of Faith: Religion in Urban Spaces*. Toim. Irene Becci, Marian Burchardt ja Jose Casanova. Leiden, Boston: Brill, 1-21.

Burchardt, Marian & Westendorp, Mariske (2018) The im-materiality of urban religion: towards and ethnography of urban religious aspirations. *Culture and Religion*, 19(2), 160-176.

Casanova, Jose (2001) Civil Society and Religion: Retrospective Reflections on Catholicism and Prospective Reflections on Islam. *Social Research*, 1041-1080.

Davey, Andrew. (2008) Better Place: Performing the Urbanisms of Hope. *International Journal of Public Theology* 2 (2008), 27-46.

Emerson, Michael O. & Knight Johnson, Lenore M. (2018) Soul of the City: The Depth of How “Urban” Matters in the Sociology of Religion. *Sociology of Religion: A Quarterly Review*, 79(1), 1-19.

Gale, Richard, T. (2008) Locating religion in urban planning: beyond 'race' and ethnicity? *Planning Practice and Research*, 23(1), 19-39.

Goh, Daniel, P S & van der Veer, Peter (2016) Introduction: The sacred and the urban in Asia. *International Sociology*, 31(4), 367-374.

Grönlund, Henrietta (käsikirjoitus a) Missionaalisuus kaupungissa. – *Ekumeeninen missiologia*. Toim. Mari-Anna Auvinen ja Jyri Komulainen.

Grönlund, Henrietta (käsikirjoitus b) Empirical perspectives on religion and health justice: In Finland and across cultures. – *Religion and Health Justice: A Dialogical Approach to the Promotion of Well-Being*. Toim. Ville Päivänsalo.

Grönlund, Henrietta (2011). Identity and volunteering intertwined: Reflections from the values of young adults. *Voluntas*, 22(4), 852-874.

Husgafvel, Ville & Härkönen, Mitra (2017) Buddhalaisuus Suomessa. - *Monien uskontojen ja katsomusten Suomi*. Toim. Ruth Illman, Kimmo Ketola, Riitta Latvio & Jussi Sohlberg. Kirkon tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 48. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus, 170-181.

Illman, Ruth, Ketola, Kimmo, Latvio, Riitta & Sohlberg, Jussi (2017). Johdanto. - *Monien uskontojen ja katsomusten Suomi*. Toim. Ruth Illman, Kimmo Ketola, Riitta Latvio & Jussi Sohlberg. Kirkon tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 48. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus, 7-11.

Jalovaara, Ville (2015) *Älä jätä ihmistä yksin. HelsinkiMissio 130 vuotta*. Helsinki: Kirjapaja.

Ketola, Kimmo, Hytönen, Maarit, Salminen, Veli-Matti, Sohlberg, Jussi & Sorsa, Leena (2016) *Osallistuva luterilaisuus. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2012-2015: Tutkimus kirkosta ja suomalaisista*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 125. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

Ketola, Kimmo & Sohlberg, Jussi (2011) Helsingin uskonnot. Uskonnollisuuden muutos yhteisökartoituksen valossa. *Teologinen aikakauskirja*, 116 (2011), 208-231.

Knott, Kim (2009) Spatial Methods. – *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*. Toim. Michael Strausberg & Steven Engler. Routledge.

Knott, Kim (2015). Walls and Other Unremarkable Boundaries in South London: Impenetrable Infrastructure or Portals of Time, Space and Cultural Difference? *New Diversities*, 17(2), 15-34.

Knott, Kim, Krech, Volkhard & Meyer, Birgit (2016) Iconic Religion in Urban Space. *Material Religion*, 12(2): 123-136.

Laakso, S. & Loikkanen, H. (2018) Kaupungistuminen – viimeaikainen ilmiö vai pitkään jatkunut kehityskulku? *Kvartti – kaupunkitiedon verkkolehti 1/2018*. <https://www.kvartti.fi/fi/artikkelit/kaupungistuminen-viimeaikainen-ilmio-vai-pitkaan-jatkunut-kehityskulku> (viitattu 22.9.2019)

Niemelä, K. (2018) Tervetuloa seurakuntaan? Lasten, nuorten ja perheiden kasvuympäristön muutos ja kirkon kasvatus. – *Kirkon kasvatus vuonna 2030. Kristillisen uskon välittymisen haasteita ja mahdollisuuksia. Kirkon tulevaisuusselonteko*. Toim. Jarmo Kokkonen. Helsinki: Kirkkohallitus.

Queen, Christopher S (2000) Glassman Roshi and the Peacemaker Order: Three Encounters. - *Engaged Buddhism in the West*. Toim. Christopher S. Queen. Boston: Wisdom Publications, 95-127.

Saarinen, Risto (2019) *Kaipuu vanhaan hyvään Eurooppaan: uusoikeisto aatteellis-uskonnollisena virtauksena*. Tiedekulma podcast.
<https://soundcloud.com/tiedekulma/kaipuu-vanhaan-hyvaan-eurooppaan-uusoikeisto-aatteellis-uskonnollisena-virtauksena-risto-saarinen> ladattu 20.4.2020

Sahgal, N. (2018) 10 key findings about religion in Western Europe. Pew Research Center May 29, 2018. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/05/29/10-key-findings-about-religion-in-western-europe/> (viitattu 8.3.2020)

Salminen, Joonas (2014) 'Kilvoittelua kaupungissa ja erämaassa: Askeesin sosiaalinen merkitys varhaiskristillisyydessä' *Teologinen Aikakauskirja* 3/2014, 221-233.

Salminen, Joonas (2016) The City of God and the Place of Demons: City Life and Demonology in Early Christianity. – *Spaces in Late Antiquity: Cultural, Theological and Archaeological Perspectives*. Toim. Juliette Day, Raimo Hakola, Maijastina Kahlos & Ulla Tervahauta. Routledge: Taylor & Francis, 106-117.

Sohlberg, Jussi & Ketola, Kimmo (2016) Uskonnolliset yhteisöt Suomessa. – *Osallistuva luterilaisuus. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2012-2015: Tutkimus kirkosta ja suomalaisista*. Toim. Kimmo Ketola, Maarit Hytönen, Veli-Matti Salminen, Jussi Sohlberg & Leena Sorsa. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 125. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

Taira, Teemu, Martikainen, Tuomas & Ketola, Kimmo (2018) Johdanto. – *Uskontososiologia*. Toim. Kimmo Ketola, Tuomas Martikainen & Teemu Taira. Turku: Eetos.

Van der Veer, P. (2015) Introduction. Urban Theory, Asia, and Religion. – *Handbook of Religion and the Asian City: Aspiration and Urbanization in the Twenty-First Century*. Ed. by Peter Van der Veer. Oakland: University of California Press.

World Urbanization Prospects, 2018. World Urbanization Prospects. The 2018 Revision (key facts). United Nations.

<https://esa.un.org/unpd/wup/Publications/Files/WUP2018-KeyFacts.pdf> (viitattu 27.7.2018).

Helsingin suurmoskeijahanke – Wikipedia.

https://fi.wikipedia.org/wiki/Helsingin_suurmoskeijahanke (viitattu 8.3.2020).

Synagogan kukitus Helsingissä 18.11. klo 18. Suomen ortodoksinen kirkko 14.11.2019. <https://ort.fi/uutishuone/2019-11-14/synagogan-kukitus-helsingissa-1811-klo-18> (viitattu 8.3.2020).

Turun synagoga kukitettiin tuenilmauksena – paikalla myös luterilaisen kirkon piispat. Kotimaa24 30.1.2020. <https://www.kotimaa24.fi/artikkeli/turun-synagoga-kukitettiin-tuenilmauksena-paikalla-myo-luterilaisen-kirkon-piispat/> (viitattu 8.3.2020).

Zen Peacemakers International. <https://zenpeacemakers.org/> (viitattu 8.3.2020).